

Список використаних джерел

1. Амосова Н.Н. Основы английской фразеологии / Н.Н. Амосова. – Л.: Изд.-во Ленингр. ун-та., 1963. – 130с.
2. Балли Ш. Французская стилистика / [Пер.с фр. К.А.Долинина] / Ш. Балли. – М.: Изд.-во иностранной литературы, 1961. – 394с.
3. Виноградов В.В. Лексикология и лексикография / В. В. Виноградов. – М.: Наука, 1977. – 312с.
4. Кунин А.В. Англо-русский фразеологический словарь / А. В. Кунин. – М.: Русский язык, 1984. – 944с.
5. Кунин А.В. Курс фразеологии современного английского языка / А. В. Кунин. – М.: Высшая школа, 1986. – 396с.
6. Маслова В. А. Лингвокультурология: Учеб. пособие для студ. вузов / В.А. Маслова. – М.: Academia, 2001. – 204с.
7. Фразеологічний словник української мови/[Уклад. В.М.Білоноженко та ін.]. – К.: Наук. Думка, 1993. – 980 с.

The article deals with investigation of the semantics of English phraseological units with ethnonyms, the analysis is carried out from the point of view of their use as a means of representing a definite fragment of the English-speaking world picture.

Key words: language world picture, phraseological unit, ethnonym, stereotype.

УДК 811.161.2"367.625

Шевчук Н.К.

Інститут української мови НАН України, Київ

ДІЄСЛОВА ТВОРЕННЯ У КОНСТРУКЦІЯХ ЗІ ЗНАХІДНИМ ВІДМІНКОМ

У статті розглянуто напрям граматичного зв'язку у словосполученнях іменник + дієслово, вжитих у переносному значенні. Розмежовано об'єкт при дієсловах в основному та переносному значенні, описано втрату лексичної самостійності компонентами дієслівних словосполучень із знахідним відмінком іменника.

Ключові слова: словосполучення, семантико-синтаксичний зв'язок керування, інформаційно недостатні дієслова.

Знахідний без прийменника входить у систему відмінків сучасної української літературної мови передусім як відмінок прямого об'єкта і функціонує у конструкціях з перехідними дієсловами. Г. М. Удовиченко зазначає, що «сміслові відношення між елементами дієслівних сполучень розкриваються значенням перехідного дієслова і залежного безприйменикового об'єкта – іменника у знахідному відмінку, який не просто сприймає дію, а піддається, внаслідок її активного впливу, перетворенню або вказує на результативність дії» [3, 137].

Семантико-синтаксичний зв'язок керування зумовлюється передусім семантичною природою предиката. У дієслівній групі зі значенням творення уже саме слово «створювати» передбачає не лише діяльність, а й об'єкт, на який вона спрямована. Серед розглянутих дієслів можна виокремити підгрупи з семантикою: 1) 'виконувати сільськогосподарські роботи'; 2) 'виготовляти, створювати щось'; 3) 'перетворювати щось, розрізаючи, подрібнюючи і т. ін.'; 4) 'лагодити, ремонтувати щось'.

Дієслова залежно від конкретного лексичного наповнення можуть поєднуватися з іменниками певних тематичних груп (далі ТГ) у знахідному відмінку. Багатозначні дієслова приєднують більше іменників у знахідному відмінку без прийменника, ніж ті, що вживаються в одному-двох. Полісемічні слова, вжиті у переносному значенні, функціонують у конструкціях з семантично несумісними об'єктами і утворюють словосполучення метафоричного характеру або фразеологізми.

Лексичне значення дієслова є інформаційно недостатнім і має відкриті позиції, які, згідно правобічної семантико-синтаксичній валентності, займає іменник у знахідному відмінку без прийменника. Предикат спрямовує дію на об'єкт, змінюючи, перетворюючи або впливаючи на нього певним чином. Якщо об'єктом є іменники чоловічого роду, що позначають живих істот, то вони в знахідному відмінку мають форму родового відмінка, назви неживих предметів – називного. Іменники жіночого та середнього роду таке розрізнення форм знахідного відмінка мають тільки у множині.

Дієслова на позначення окремих видів діяльності з конкретною семантикою 'виконувати сільськогосподарські роботи': *косити, садити, сапати, сіяти, скиртувати, скородити* належать до прямо перехідних дієслів. Вживаються вони переважно в значенні 'доглядати, засівати, обробляти землю, рослини, часто використовуючи певний інструмент, напр., косу, косарку, сапу, борону, граблі, лопату і т. ін.' [1]. Такі дієслова для розкриття змісту в повному обсязі приєднують конкретний об'єкт, на який спрямовується дія. Типовою для них є сполучуваність з іменниками ТГ 'рослини': *косити очерет, траву, буряк, кропиву; садити груші, квіти, капусту, біб, картоплю, кукурудзу; сапати городину, буряки; сіяти овес, мак, моркву, буряки, пшеницю, жито*. Напр.: *Вони [пані] дрова возили, В болотах очерет косили, Носили в пекло на підпал* (І. Котляревський); *Скрізь зелено, свіжо..., по городах садять капусту і біб* (М. Коцюбинський). Дієслова *скиртувати, скородити* вживаються з іменниками-назвами 'вторинних предметів рослинного походження': *скиртувати сіно, солому, снопи* тощо. Семантика дієслів *скородити, обробляти* вказує на зв'язок з 'просторовими об'єктами': *скородити, обробляти землю, лан, поле, город, пущину* тощо, напр.: *Коли його кінь вгрузає у сніг, то полісовицик починає шкарубками передами скородити поле* (М. Стельмах).

Полісемія дієслова *садити* зумовлює більш широку лексичну сполучуваність. У значенні 'допомагати кому-небудь або примушувати чи запрошувати когось сісти, саджати' (див. СУМ) поєднується з іменниками-назвами осіб: *садити гостей, брата, друзів, батьків*. *Садити* можна *квочку*, що означає 'підкладати під квочку яйця для

ниведення курчат', а також *хліб, пиріжки, калачі*, тобто 'поміщати в гарячу піч для випікання, обпалювання тощо' (СУМ: IX).

Внаслідок поєднання іменника і дієслова, вжитого у переносному значенні утворюються словосполучення метафоричного характеру та фразеологізми. У художньому стилі можливе вживання дієслів *сіяти, садити, косити* з абстрактними іменниками, а також назвами природи, збірними іменниками. Останні, хоч по суті виражають назви істот, за формою знахідного відмінка належать до групи неістот. Наприклад: *косити людей, народ, малих і великих; Наче хмари, бідний Київ Печеніги облягли.. Став людей косити голод, Став в могилі їх нести* (О. Олесь). Усталилися в мові фразеологізми [2]: *косити очі* – 'дивитися збоку, скося'; *садити на стіл* – 'надавати комусь князівську владу (в Давній Русі)' (СФ), напр.: *Володимира Мономаха посадили на стіл у Києві під час народного повстання 1113 р.* (З газети); *садити на міліну* – 'призводити до складних обставин, труднощів, спричиняти невдачі' (СФ): *Йому [Тихонюку] відразу вдалось, що цей випадок посадить на міліну всю добру славу Клевівської школи* (Ю. Збанацький); *садити на хліб та (і) воду* – 'карати кого-небудь голодом, обмежуючи найнеобхіднішим у їжі' (СФ): *Чи не посадили Вас.. На хліб і воду, на пошту за редакторські гріхи* (М. Коцюбинський). Традиційним і частовживаним є вислів *сіяти слово, думки* – 'поширювати серед людей (освіту, ідеї, чутки і т. ін.)' (СФ): *сіяти щастя, передчуття лиха, сіяти ворожнечу, ненависть, недобру славу (недобрі вісті), паїку, розбрат, добро, смерть*, тобто 'викликати у людей яке-небудь почуття, створювати певний настрій і т. ін.' (СФ), а також: *сіяти гроші* – 'губити'; *хоч мак сій* – 'надзвичайно тихо' (СФ), напр., *Тихо надворі, хоч мак сій. Не шелесне листочок. Не схитнеться билиночка* (Ю. Мушкетик).

Серед розглянутих синтаксичних конструкцій з дієсловами *сіяти, садити, косити* вжитих у переносному значенні – 30% фразеологічних. Нових семантичних відтінків надають дієсловам префікси, проте на синтаксичну суть керування не впливають, оскільки приєднані об'єкти також належать до властивих для цієї підгрупи ТГ іменника.

Група з семантичним наповненням 'створювати, виготовляти щось, з'єднуючи частини за допомогою речовини (клею) чи інструмента (голки, молота, преса тощо)' представлена дієсловами: *клеїти, креслити, кувати, прясти, шити*. Об'єктом при дієсловах, вжитих в основному значенні виступають іменники ТГ 'продукти людської діяльності'. Наприклад, дієслово *клеїти* вимагає об'єкта для розкриття свого лексичного змісту – 'виготовити щось, використовуючи клей' (СУМ: IV): *клеїти коробочки, клеїти змія*. Префіксальний спосіб творення керуючого дієслова надає йому додаткових відтінків у значенні 'клеїти повторно' – *переклеювати марки, аплікацію; підклеювати* ('ремонтувати, клеючи') *шматки фанери; розклеювати* ('наклеювати скрізь') *наказ, оголошення; склеювати* ('скріплювати щось'), *аркуші, папір*; ('виготовляти або відновлювати') (СУМ: VIII) *корабллик, цигарку* тощо. Однак, префіксація дієслова не змінює синтаксичної суті підрядного зв'язку – існує головне слово *клеїти*, дія якого переходить на об'єкт (у прямому значенні – *папір, фанера* тощо, тематична група 'продукти людської діяльності'). Приклади демонструють як дієслово, приєднуючи префікс, набуває додаткових відтінків у значенні, не втрачаючи при цьому свого основного змісту. Як бачимо, дієслово *клеїти* у словосполученнях, незалежно від наявності префікса, виконує функцію головного елемента і керує іменниками однієї тематичної групи у первинному значенні.

Дієслова *креслити, кувати, прясти, шити* спрямовують свою дію на конкретні 'живі і неживі предмети': *креслити рисунок, креслити діаграми; кувати кайдани, кувати зброю, кувати коня, скриню, вози; прясти пряжу, вовну*. Напр.: *Палили багаття вони цілу ніч, Все ясную зброю кували* (Леся Українка); *Там пряжу прядуть та тчуть, там – одезу всяку шиють* (Панас Мирний). Слово *шити* вживається переважно з іменниками 'назвами одягу, або його елементів': *шити чоботи, очіпок, рукавиці, одезу; шити покривало, шити мережки*, напр.: – *І цей мак [гроші], обізався один келійник, бо часто шие одезу! О, цей любить чепуритись!* (І. Нечуй-Левицький).

Дієслова *клеїти, кувати* у поєднанні з іменниками – назвами предметів, абстрактними поняттями в знахідному відмінку утворюють словосполучення, у яких компоненти зберігають свої лексичні значення, але один з них реалізує свою семантику лише у поєднанні з іншими компонентами: – *Ти зможеш плести корзини з лози .. або клеїти коробочки для аптеки* (Ю. Яновський); *Сиджу на чужині, кую свою долю* (С. Руданський).

Втрата лексичної самостійності компонентами дієслівних словосполучень зі знахідним відмінком іменника в процесі історичного розвитку мови призвела до появи фразеологізмів: *клеїти повіки* – 'хилити до сну', напр.: *Не клеїв сон панських повік* (І. Франко); *клеїти дурня* – 'робити дурниці, безглузді вчинки; прикидатись таким, що нічого не знає, не розуміє; байдикувати, нічого не робити' (СФ); *клеїти* (вішати) *ярлик* – 'безпідставно приписувати кому-небудь якісь якості, вважати кого-небудь кимсь або звинувачувати в чомусь' (СФ); *куй залізо, поки гаряче*, тобто 'поспішай скористатися зі сприятливих обставин' (СФ); *кувати лихо* – 'підступно діяти проти когось' (СФ); *вухналі кувати зубами* – 'дуже тремтіти (від холоду, переляку і т. ін.)' (СФ); *прясти нитку* – 'одноманітно, надокучливо говорити про одне і те ж' (СФ).

До дієслів із семантикою 'перетворювати щось, подрібнювати, розрізаючи, розтоплюючи; робити отвори' належать: *молоти, молотити, тилати, плавити, свердлити*. *Молоти, молотити* у первинному значенні вимагають вживання іменника – об'єкта у знахідному відмінку, який позначає назви рослин, або предметів природного походження: *молоти кукурудзу, зерно, сіль, каву, хряці смаженої риби; молотити сочевицю, хліб*, напр.: *Лариса насаджувала квіти, .. молола каву, вишивала гладдю і хрестиком* (С. Руданський); *Скільки разів ходила вона і їздила до цих вітряків; поскрипуючи вони мололи їй зерно і на чорний хліб, і на разову паску*

(М. Стельмах); *Хліб складали в стіжки й молотили на току проти неба* (І. Нечуй-Левицький). Дієслова *пиляти, плавити, свердлити* функціують в поєднанні з іменниками – ‘назвами природних об’єктів’ і ‘продуктів людської життєдіяльності’: *пиляти дерево, камінь, дошки; плавити сталь, пісок, віск; свердлити дірку, метал, тунт, свердлити артезіанські колодязі*.

Вживання дієслів в переносному значенні в конструкціях зі знахідним відмінком абстрактних іменників, назв ‘частин тіла’, ‘людини’ та ‘природних стихій’ можливе в усталених фразеологічних сполученнях: *свердлити* (поглядом) *козаків, постать* (‘пильно, пронизливо дивитися, розглядати когось, щось’ (СФ)); *свердлити повітря, вітер; кістку, тіло; мозок, серце; молоти язиком небиліці, брехні молоти* (‘вести несерйозні розмови, займатися пустими балачками, базікати’ (СФ)).

Усі словосполучення об’єднує тип відношень компонентів – синтаксично активне дієслово і залежний від нього, семантично визначальний об’єкт, на який спрямована дія.

Дієслова із семантикою ‘лагодити, ремонтувати, покращувати якості або зовнішній вигляд чогось’: *клепати, лакувати, лагодити, ремонтувати, склити, сталити, штукатурити* поєднуються з іменниками назвами ‘знарядь праці’, ‘предметів побуту’, ‘продуктів людської життєдіяльності’: *клепати косу, відра; лакувати меблі, двері, ліжко; ремонтувати упряж, трамвайні колії, машину, стільця; склити вікна, рами; сталити меч, сокиру, замок; штукатурити стіни, стелю* тощо. Напр., *Косар на луці косу дзвінко клепле* (М. Рильський); – *Приходив тут скляр, пора вікна склити* (М. Коцюбинський). Часто виникають труднощі у виборі правильної форми іменників чоловічого роду II відміни, напр.: *лагодити стілець* чи *стільця, клепати ніж* чи *ножа*. Тут можливе вживання обох варіантів, оскільки назви побутових предметів мають паралельні форми, спільні з формами або родового, або називного відмінків [4, 72].

Вживання цих дієслів у переносному значенні можливе у поєднанні з абстрактними іменниками, назвами частин тіла, продуктів людської життєдіяльності: *лакувати дійсність, сталити свідомість, слово*. Функціують у мові і усталені дієслівні звороти: *сталити зуби* – ‘гострити що-небудь’ (СФ); *обух сталить* (‘готуватися до збройного повстання’ (СФ)).

Характерним для досліджуваних синтаксичних конструкцій є односпрямований підрядний зв’язок: недостатньо інформативне перехідне дієслово спрямовує свою дію на семантично відповідний об’єкт.

До дієслів на позначення творення та видів діяльності належать також слова *міряти* і *пасти*.

Міряти має значення ‘визначати величину чого-, кого-небудь якоюсь мірою’ і вимагає вживання іменників в знахідному відмінку – назв ‘просторових об’єктів’, ‘вимірювальних предметів’ тощо: *міряти город, поле, лан, дорогу, температуру*. Напр.: *Вона скинула з себе пояс та давай міряти город* (І. Нечуй-Левицький).

Фразеологізованими є вислови: *міряти лихо, наміри, причини; міряти клас, асфальт, трюм, місто, кімнату, дорогу* (кроками) – ‘ходити вздовж і впоперек, вперед і назад у певному просторі’ (СФ); *міряти иляхи, дороги* – ‘ходити на великі відстані’ (СФ); *міряти всіх однією міркою, міряти на свій аршин всіх людей, міряти по собі усе* – ‘однаково оцінювати різні події, явища, людей’ (СФ); *міряти гроші мірками (ковцем)* – ‘бути дуже багатим’ (СФ); *міряти великою мірою життя й смерть* – ‘дуже відповідально ставитись’ (СФ); *міряти очима далечинь* – ‘оглядати, оцінюючи’ (СФ).

Дієслово *пасти* – ‘виганяти худобу, птицю на пасовисько, доглядаючи за нею’ вимагає залежних іменників – назв тварин у однині і множині: *пасти гусей, телят, ягнят*, а також *пасти гуси, телята, ягнята*. Назви тварин у знахідному відмінку можуть мати обидві форми [4, 74], напр.: *Мені тринадцятий минало. Я пас ягнята за селом* (Т. Шевченко). СФ фіксує ряд фразеологізмів із дієсловом *пасти* та іменниками чи займенниками у знахідному відмінку: *пасти очі* – ‘пильно дивитися’ (СФ), напр., *Сльоза, похнюпившись, потайки спідлоба пас очі на Катриних колінах* (П. Панч); *пасти пташок, ластів’ят, хмари* – ‘бездумно вдивлятися, думаючи про щось інше’ (СФ); *пасти свині (свиней)* – ‘бути з ким-небудь у товариських, приятельських, дружніх стосунках’ (СФ). Напр., *Ну чого ти кричиш на мене! Ну, я з тобою свиней не пас! Ну, коли хочеш в мене служити, то не тикай на мене, бо я тут паю, – промовив вже сердито Бродовський* (І. Нечуй-Левицький).

Як бачимо, об’єктом при дієсловах на позначення творення і окремих видів діяльності найчастіше виступають абстрактні іменники ТГ ‘продукти людської діяльності’ та рідше – ТГ ‘рослини’ і ‘людини’ (див. Діаграма 1).

Діаграма 1.

Продукти життєдіяльності	23%
Абстрактні поняття	23%
Назви рослин	12%
Назви осіб	12%
Просторові об’єкти	8%
Природні об’єкти	7%
Частини тіла	5%
Назви тварин	5%
Продукти харчування	4%

З досліджуваної групи найбільше об'єктів приєднують дієслова *сіяти* (25%), *садити* (13%), *кувати* (13%), *свердлити* (12%), *міряти* (10%) (див. Таблиця 1), як такі, що мають більшу кількість лексико-семантичних варіантів. Вузька семантична сполучуваність притаманна дієсловам, які вживаються в одному значенні і сполучаються з окремими об'єктами (2%): *клепати, молотити, прясти, сапати, склити, шукатурити*. Можна стверджувати, що кількість лексико-семантичних варіантів керуючого дієслова прямо пропорційна кількості приєднаних ним об'єктів.

Як показав аналіз, кількість приєднаних слів і їх належність до певної ТГ іменника, залежить від того, у якому значенні вжите опорне дієслово – прямому чи переносному (див. Таблиця 1).

Таблиця 1.

ТГ іменника	Загальна кількість об'єктів	Пряме значення	Переносне значення
Абстрактні поняття	23%	2%	43%
Назви осіб	12%	2%	21%
Назви тварин	5%	6%	3%
Назви рослин	13%	26%	-
Продукти життєдіяльності	24%	42%	4%
Природні об'єкти	7%	6%	9%
Частини тіла	5%	-	10%
Продукти харчування	4%	8%	-
Просторові об'єкти	8%	8%	8%

Залежно від цього, роль об'єкта у словосполученнях з дієсловом у прямому значенні виконують переважно назви *конкретних живих і неживих предметів* і вкрай *абстрактні іменники*. Серед досліджуваних словосполучень з дієслівним керуванням, вжитих у переносному значенні, зафіксовано 56 фразеологізмів (СФ).

Семантично можливі модифікації дії названих дієслів відбуваються за допомогою префіксів (*в-, ви-, від-, до-, за-, на-, над-, о-, об-, пере-, під-, по-, при-, про-, роз-*). Префіксальне творення аналізованих слів надає їм нових відтінків і значно збільшує лексичний діапазон залежних від перехідних дієслів іменників, але не змінює синтаксичної суті дієслівного керування.

У досліджуваних синтаксичних конструкціях роль об'єкта можуть виконувати також іменники у *родовому відмінку*, коли вони вживаються із заперечною часткою *не* (*не клеїв повік, не скородили озимини, не буду сокири сталити, свиней не пас*), а також у сполученні з іменниками, що означають *збірні поняття* (*насадити гаю, парку, саду; посіяти барвінку, гороху, щавлю; скосити молочаю, очерету, ячменю, вівса; розпилити березняку, лісу*); *речовинність* (*розплавити воску, льоду; насвердлити асфальту, граніту; змолоти хліба тощо*).

Напрямок граматичного зв'язку у розглянутих словосполученнях можемо зобразити так: **Р** → **О** (предикат → об'єкт). Акцентуючи увагу на семантико-синтаксичних відношеннях, на першому місці буде семантичне наповнення залежного слова: **Р** ← **О** (предикат ← об'єкт). Подібне розмежування можливе лише в теоретичному плані, адже підрядний зв'язок керування базується на основі взаємозалежності та взаємовпливу синтаксичної і семантичної функцій дієслова та іменника **Р** ↔ **О** (предикат ↔ об'єкт). Структуру словосполучення з підрядним зв'язком керування створюють синтаксично опорне дієслово та семантично визначальний об'єкт.

Список використаних джерел

1. Словник української мови в 11-ти томах. – К., 1970–1980.
2. Словник фразеологізмів української мови. – К., 2003. – 457 с.
3. Удовиченко Г. М. Словосполучення в сучасній українській літературній мові / Г. М. Удовиченко. – К., 1968. – 128 с.
4. Український правопис. – К., 2004. – 184 с.

The article deals with the grammatical direction of grammatical connection in the combination of words, such as noun + verb. used in vivid meaning. The object at the verb used in the basic meaning and vivid meaning is specified, the loss of the lexical independence of the verbal word combinations components with accusative case.

Key words: word combinations, semantic-syntax connection, grammatically insufficient verbs.